

ETT BISKOPSMÖTE PÅ SOTENÄS 1594

Av G. Forsström

Ur Vikarvets årsbok 1972 1973

Den äldsta kända skildringen från Sotenäs har skrivits av den norske biskopen Jens Nilssön. Han levde åren 1538—1600 och företog i egenskap av biskop i Oslo många resor i Bohuslän. Genom att låta sina medhjälpare göra anteckningar om färdvägar och upplevelser har han gett värdefulla bidrag till kännedomen om sin tid.

Resorna var noga planerade och biskopen bestämde i förväg datum för besök hos prästerna, som i brev anmodades skaffa skjutshästar till biskopen och hans följe. Själva ålades prästerna att möta biskopen vid någon plats, dit han ledsagades av den präst som senast besökts. Vägar i modern mening fanns inte. Därför företogs resorna till häst.

Sotenäs gäll (pastorat) besöktes sju gånger, bl.a. 1594 och denna visitation är utförligt beskriven i en av dr Yngvar Nielsen år 1885 i Kristiania utgiven bok med titeln Biskop Jens Nilssöns visitatsböcker och reiseoptegnelser, som är en synnerligen intressant läsning.

Resan startade den 1 mars och gick från Oslo söderut genom "*Vigen og Bahusleen*" i landskapets inre del. Efter en månads resemödor kom biskopen med resällskap den 31 mars till Kungälv. Han gjorde därpå ett kort besök i Björlanda församling på den norska delen av Hisingen och började sedan återresan norrut. Resrutten gick nu via Marstrand, över Tjörn och Orust. Hela tiden antecknade någon av biskopens medresenärer både om visitationer i kyrkor och prästgårdar samt under resan gjorda iakttagelser om väderlek, historiska och arkeologiska sevärdheter och mycket annat. Efter besök på Orust gick resan via Dragsmark till Stångenäs och biskopen anlände den 13 april till Bro prästgård. Efter fullgjord visitation avreste han två dagar senare klockan sex på morgonen med Tossene som närmaste mål. Åbyfjorden korsades inte långt från den plats, där sentida samhällsplanerare föreslagit att en bro skall byggas som förbindelseled mellan Stångenäs och Sotenäs. Man förvånar sig över att reseberättelsen, som i många andra avseenden är så detaljrik, inte innehåller något om den farkost som anlätades. Överfarten skedde från Røe brygga till Röds sjöbod. Längre fram i tiden inrättades färjeförbindelse mellan Vrångebäck på Stångenäs och Röd på Sotenäs, men vid tiden för denna resa var Vrångebäck kringflutet av vatten. Överfarten skedde alltså från Røe.

Reseberättelsen blir nu detaljrik och omtalar att de färdades upp för en backe från Röds sjöbod och att sällskapet väntade en halvtimme i Röd på att hästarna skulle bli resklara. Uppgifterna är intressanta och man förstår att landstigningen skedde vid Röds nuvarande brygga, från vilken leder en brant backe, som ända in på 1960-talet ingick i en allmän väg, men då togs ur allmänt underhåll på grund av att den inte längre ansågs nödvändig för den allmänna samfärdseln. Gården Röd blev senare gästgivaregård och förblev så fram till 1918.

Under väntetiden hann biskopen se sig omkring på Röd och man visade honom "*en skön veldekilde*" d.v.s. kallkälla, som låg nordost om gården. Denna källa har ännu inte sinat och ger fortfarande året om gott kallt vatten.

Resan från Röd fortsatte sedan Tosseneprästen Jens Pedersen anlant. Samtidigt *"gaff bispenn her Anders capellanen i Bro förloff at dragé hiem"*.

Under ritten från Röd mot prästgården passerades gårdarna Ödstoft och Toftestad. Där iakttog man en bäck rinnande mot öster och med utlopp i Åbyfjorden norr om Åby gård. I denna bäck fanns en kvarn och en nyuppförd såg tillhörande Lizebeth Galde, som ägde Åby.

Om vädret antecknades att det under resdagen den 15 april var omväxlande solsken och molnigt, nordostlig vind och *"blaakalt"*.

Den 16 april visiterades Tossene kyrka, som låg inne på nuvarande gamla kyrkogården. Visitationspredikan hölls av kyrkoherden Jens Pedersen. Därpå hade biskopen förhör med församlingsborna och förmanade folket *"som hand er vaan at giøre"*. Han var inte tillfreds med kyrkans mässkläder och anmärkte på att det endast fanns en gammal kappa och mässhake.

På kvällen var det bjudning i prästgården på Överby. De förnämsta gästerna är namngivna, nämligen Lizebeth Galde med två *"jomfruer"* d.v.s. adelsfröknar Karin och Anna Grubbe, vidare kyrkoherden Jens i Kville och kapellpredikanten Bent i Tossene. Kyrkoherden i Tossene och fru Galde berättade att kyrkan i Bärfendal var förfallen och hon överlämnade ett brev ställt till ståthållaren i Oslo Axel Gyldenstiern med begäran om ekonomiskt bidrag till kyrkans restaurering.

Man kan här inskjuta en undran över att hon intresserade sig för kyrkan i en grannförsamling, men det måste ha berott på att hon ägde jord där. Hennes efterträdare som innehavare till Åby gård, chefen för det baahusiske regiment Johan Firiks och senare Margaretha Huitfeldt, ägde många gårdar i Bärfendals socken, vilka antages ha följt med vid förvärvet av Åby.

Bland gästerna på Överby fanns även *"nogle andre dannemend och quinder"*. För dessa visade biskopen inget intresse, men han noterade att de nyssnämnda Karin och Anne Grubbe *"ere vaaxne"* och vidare att prästfrun *"er en gammel quinde"*.

Följande dag, den 17 april, var biskopen tidigt i farten och fortsatte visitationen med att i sin kammare åhöra en predikan av kapellpredikanten Bent. Så hade han ett förmanande samtal med en präst från en sydlig skärgårdsförsamling som biskopen ovetande ingått äktenskap med en kvinna, som inte hade det allra bästa anseende. Han höll alltså kontroll inte bara över prästernas predikoförmåga utan även deras privatliv.

Avresan till Kville skedde tidigt och som sed var åtföljdes biskopen av Tosseneprästen mot häradsgränsen, där han skulle mötas av Kville-prästen. De tog vägen förbi Valla, vidare över Långekärns myr, där vägen brast och biskopens häst kom ned i dyn. Den kunde dock komma upp igen och inte heller biskopen skadades, *"Gud vere loff"*. Ritten fortsatte till Rörby å, i vilken vattenflödet var mycket större än i våra dagar. Reseberättelsen omtalar utförligt att denna å avledde vatten från sjöarna Kärns vatten och Önna vatten samt Tossene myr, vidare att den bildade forsar vid Rörby och att den drev kvarnar vid Fintorp. Vi har ett minne än i dag därav i ortnamnet Kvarnforsen, men nu finns vare sig fors eller kvarnar.

Biskopen reste emellertid inte så långt västerut utan tog av åt norr vid Rörby, där han red förbi Helgeröd mellan två höga berg. Berget på vänster hand kallades Smörkullen, nu enligt kartan

Hankeberget, och det till höger liknade enligt reseberättelsen ett trollhuvud, och därmed avsågs antagligen Vetteberget. Efter att han ridit förbi gårdarna Säm och Hogsäm red de ned genom Sämsdalen mot "*Baandefiorden*" d.v.s. Bottnafjorden. Där passerades gården Brygge och sällskapet fortsatte till Skärholmen, där kyrkoherden i Kville mötte med skjutshästar. Visitationen i Sotenäs gäll var därmed avslutad.

Tossene kyrka var vid denna tid huvudkyrka i "*Soden*" gäll. Det fanns vidare två annexkyrkor, Bärfendal och Askum. Avståndet från huvudkyrkan till annexkyrkan i Bärfendal uppgavs vara "*en stor 1/2 mijll ond vey*" och till Askums kyrka "*1 fiering*".

Reseberättelsen innehåller utom ovan refererade skildring av resvägen även en utförlig beskrivning av skärgårdsområdet på Sotenäs, som biskopen dock ej besökte. Både reseberättelsen och ortbeskrivningen innehåller en mängd avståndsuppgifter, ofta i "*pilskud*" men även längdmåtten "*mijll*" och "*fiering*" förekommer. Tyvärr har biskopen ej antecknat hur långt ett pilskott ansågs vara, exempelvis hur många "*pilskud*" som beräknades per "*mijll*" eller "*fiering*". En "*mijll*" har av en granskare antagits vara "*en gammal mil*" d.v.s. 6000 famnar eller 10689 meter. Enligt Nordisk Familjebok är emellertid en gammal norsk mil lika med 36 000 norska fot d.v.s. 11295 meter, vilket torde vara det rätta måttet. Det är ju en norsk skildring. Man torde kunna utgå ifrån att en "*fiering*" är en fjärdedels "*mijll*". En jämförelse av uppgivna avstånd uttryckt i "*mijll*" med avstånd på en nutida karta visar att en "*mijll*" i regel överstiger det nuvarande längdmåttet 1 mil. Närmare kan man inte komma. I de fall, då avstånd angivits i "*pilskud*" eller "*fiering*" eller del därav blir slutsatsen att det är fråga om uppskattningar på en höft. I några fall har vid avståndsangivelser till sjöss använts begreppet "*uggesiös*". Detta avstånd anses motsvara en gammal norsk sjömil eller egentligen ett roskifte, som skulle utgöra 6 engelska mil å 1524 meter d.v.s. något mer än 9,1 km. En jämförelse med nutida kartor visar i vissa fall god överensstämmelse med detta antagande men i andra fall är det omöjligt att förstå hur avståndsberäkningen skett. Man kan utgå ifrån att biskopen återgett andra personers uppskattningar av avstånden och sådana är alltid svåra att göra till sjöss, om kartor saknas. Håller man i minnet att de första användbara landskapskartorna över Bohuslän tillkom i mitten av 1600-talet förstår man hur vanskligt det var att uppskatta avstånd vid tiden för biskop Jens Nilsöns resor.

I samband med båtresan över Åbyfjorden gjordes en del iakttagelser, som noterades. Väderstrecket från Röe brygga till Röds sjöbod angavs till "*nord 1 strig till vester*". Riktigare hade varit "*nord 1 strig till öst*". Såsom fil. dr. Johan Pettersson påpekat i sitt verk "De levde bland bergen" är av biskopen angivna väderstreck i regel förskjutna motsols. Här är ett exempel på detta.

Fjorden uppgavs sträcka sig i nordost 1 "*fiering*". Det har under åren skett en betydande uppgrundning, men vid slutet av 1500-talet torde fjorden ha varit segelbar omkring 5 km från Röd. Längst in i fjorden fanns enligt två omnämnanden i reseberättelsen en lastplats med namnet "*Laugheller*". Översatt till modernt språk hette platsen Lahälla. Det har dock inte varit möjligt att identifiera lastplatsen. Man kan anta att den legat vid Runden eller Stranderäng.

Under överresan till Röd observerade biskopen på vänster hand d.v.s. längre ut i fjorden ön Risö och det omtalas att Malmön låg utanför Åbyfjorden. Här användes två olika avståndsbezeichnungar. Avståndet från Röd till Risö, som är ungefär 5 km, uppges till 1/2 "*fiering*" och avståndet från Risö till Malmön, som är något kortare, till 1/2 "*uggesiös*". Denna senare uppskattning är tämligen riktig, om ett roskifte är lika med 6 eng mil.

Reseberättelsens författare, som gärna ser kyrkorna som utgångspunkter vid sina ortbeskrivningar, tillägger att Malmön ligger "*i suduest fra hoffuitkircken 1 mijll baade til landz och vandz*". Att Malmön är ett gammal fiskeläge bestyrkes av uppgiften att det fanns sjöbodar på öns östra sida. Man kan anta att de tillkommit under 1500-talets sillperiod, som började vid seklets mitt och fortgick omkring 40 år. 1572 uppdelades Bohuskusten i fem tulldistrikt och en tullstation förlades till "*Malmö og Bekkevig*". Det har funnits Sotenäsbor, som hållit före att "*Bekkevig*" varit identiskt med samhällsdelen Bäckevik i Kungshamn, men Jens Nilssön har skingrat alla tvivel genom sin formulering: "*I norduest fra Malmö 2 eller 3 pilskud ligger it fiskeleye heder Beckeuig, der staar kongens taalbo*". Man kan nu vara helt säker på att "*Bekkevig*" eller med biskopens stavningssätt "*Beckeuig*" är identiskt med den nuvarande orten Tullboden, som ligger på fastlandet omkring 800 meter norr om Malmön. Avståndet kan mycket väl motsvara 2 eller 3 långa pilskott. Ytterligare belägg för att denna uppfattning är riktig får man av berättelsens fortsättning, där det talas om ett fiskeläge, som låg 4 eller 6 pilskott västerut och 2 pilskott söder om Vägga. Detta fiskeläge benämnes "*Visketang*". Att biskopen avsåg Fisketången är ställt utom allt tvivel. Det enda man skulle kunna invända är avståndsuppgiften "*4 eller 6 pilskud*" mellan Tullboden och Fisketången. I verkligheten är avståndet omkring 4 km och det blir ovanligt långa pilskott, men man måste beakta att biskopen inte själv besökte skärgården och att han därför helt måste lita på sina sagesmans uppskattningar. Någon riksläkare, som fastställde längden på l "*pilskud*" fanns inte heller.

I berättelsen nämnes vidare två fiskelägen, som inte längre existerar, Traelsand och Skioldenborg. Traelsand, som också är markerat på kartografen Kietell Klaesson Felterus' landskapskarta över Bohuslän från 1673, tillkom under 1500-talets sillperiod och låg på hemmanet Bua vid yttre delen av Åbyfjorden. Beträffande Skioldenborg har biskopen blivit missledd och antecknat att det låg på Sotenäs. I verkligheten låg detta fiskeläge, som också anses ha vuxit upp under 1500-talet, på Härnäset och tillhörde alltså Stångenäs.

Visitationsboken innehåller mycket intressanta uppgifter om den yttersta delen av Sotenäs, bl.a. att Vägga var en ö, på vilken fanns två gårdar. Detta betyder att den smala Klevekilens, som nu har sin mynning vid Hovenäset, inte var en sluten fjord under 1500-talet, utan hade förbindelse med Soten över de låglänta markerna vid Väjern. Den trakt, där Kungshamns nuvarande tätbebyggelse ligger, låg också på ön Vägga. Man frågar sig osökt hur långt fram i tiden Vägga var en kringfluten ö, och det torde bli svårt att bestämma tidpunkten då den fortgående landhöjningen medförde att Klevekilens förbindelse med Soten bröts. En hållpunkt har man i nyssnämnda karta från 1673. På denna är Vägga förbundet med fastlandet vid Långevik. Av intresse kan vara att omnämna att det vid Klevekilens inre del på kartan markerats en mindre samhällsbildning med namnet Veggeren, som torde kunna betecknas som föregångaren till Väjern.

Biskopen måste ha haft skärgårdsbor från yttersta havsbandet som sagesman vid nedtecknande av beskrivningen av de västligaste delarna av Sotenäs, som vid denna tid var mycket glest befolkade. Man har som utgångspunkt tagit den sedan gammalt välkända hamnen Buskär utanför Smögen. Avståndet från Buskär till Fisketången uppges till 1/4 "*uggesiös*" och till Sote Huvud 1/2 "*uggesiös*". Buskär betecknas med rätta som den första hamnen man anlöper västerifrån och 6 pilskott öster därom låg "*nogle haffner kallis Smögitt*" d.v.s. Smögen. Vare sig Buskär eller Smögen betecknas alltså som fiskelägen utan som hamnar. Av namnet Buskär förefaller det emellertid som om det på ön funnits bodar.

Nästa plats norrut som omtalas är "*Trondzholmen*" belägen "*yderste i Baandefiord*", dit avståndet var i "*wggesiös*". Ej heller denna plats upptogs som fiskeläge utan som en "*skibhaffn imellum holmen och medielandet*". Namnet finns inte på nutida kartor eller sjökort och är inte heller känt bland skärgårdsborna, men med ledning av biskopens beskrivning och 1673 års karta finns goda skäl anta att det är fråga om Flatholmen, som ligger mellan Hunnebostrand och Bovallstrand.

Helt kort omtalas "*Hundebostrand*" som ett fiskeläge utan närmare kommentarer. Orten hade dock förtjänat ett mera utförligt omnämnande, ty Hunnebostrand var ett av den tidens största permanent bebodda fiskelägen. Detta framgår av 1589 års jordebok för Bohuslän, som finns i Köpenhamns Rigsarkiv. Till jordeboken har fogats en förteckning över fastigheter, som ståthållaren på Bohus slott Hendrik Gyldenstjerne sålde till danske kungen 1588. I förteckningen uppges att det fanns 198 bodar i Lysekil och 117 i Hunnebostrand, som således var ett efter den tidens förhållanden betydande samhälle. I förteckningen är upptagna 71 strandsittare i Hunnebostrand, alla ägare till en eller flera bodar (hus). Bland husägarna finns även utombys folk med hemvist i exempelvis Oslo och Fredrikstad. 15 av strandsittarna var hantverkare, såsom tunnbindare, smed, tältmakare, skomakare, timmerman och buntmakare.

Hunnebostrand uppgavs i jordeboken ligga i Askums socken och även på de första landskapskartorna, både 1673 års av Felterus och 1687 års av Sixtus, har gränsen mellan Askum och Tossene ritats så att Hunnebostrand placerats i Askum. Det måste dock betecknas som en tillsvidare öppen fråga, om Hunnebostrand verkligen tillhört Askum. I landsarkivet finns ingen uppgift som bestyrker detta.

"*Bouoldstrand*" beskrives i Jens Nilssöns berättelse helt kort som "*it fiskeleye liggendis inderste i Bondefiorden*". Man blir dock förbryllad av fortsättningen "*och Baandfiorden skier sig i nordoust derfra 8 eller 10 pilskud*". Att biskopen med "*Baandfiord*" avser Bottnafjorden anses fullt klart och då bör "*Bondefiorden*" vara nuvarande Vikefjorden. Ett stöd för detta antagande får man av Felterus karta, där bebyggelse-tecknen är placerade vid Vikefjorden. På nämnda karta är samhällets namn "*Biurholt*". Man kan anta att detta är föregångaren till Bovallstrand.

Det tredje samhället i Tossene presenteras på följande sätt: "*I nordoust fra Hundebostrand 2 pilskud ligger en haffn kallis Vlffuebergs haffn som er en vig ind*". Där bodde under 1600-talet en från Holland inflyttad skeppare David Slaman. Enligt traditionen lät han vid en konflikt med överheten sänka sina skepp i nämnda vik.

Efter denna beskrivning av kusten fortsätter berättelsen med att omnämna Tosterödsvattnet, liggande "*i fiering*" nordost om "*Baande-fiorden*" med utlopp i en å, som rinner ut i denna fjord. Här har emellertid biskopen blivit missledd, vilket måste bero på att vare sig han eller hans skrivare besökt "*Tosteruds vand*". Sjön har alltid varit effektivt avgränsad från den närlägnade Bottnafjorden genom en från istiden kvarvarande moränås. Inte en droppe vatten rinner åt det håller. Sjön har i stället sitt utlopp genom en å som rinner i östlig riktning. I närheten av Bärfendals kyrka förenas den med en å som kommer norrifrån, varpå båda bildar Bärfendalsån, som går i sydlig riktning en halvmil och rinner ut i Åbyfjorden vid den plats, där lastplatsen "*Laugheller*" uppges ha legat.

Det är alldeles riktigt som biskopen påstår att det rinner en liten å eller snarare bäck i riktning från Tosterödsvattnet och ut i Bottnafjorden. Den bildar gräns mellan Tossene och Bottna, men den kommer inte från Tosterödsvattnet utan från Blekemyr i Tossene.

Biskopen avslutar sin Ortsbeskrivning med att konstatera att Sotenäs är omflutet med sötvattnen, åar och saltsjön, men han har faktiskt gjort ett misstag. Det fattas, som framgår av ovanstående, vattendrag mellan Tosterödsvattnet och nyssnämnda gränsbäck. Detta är dock en bagatell i sammanhanget, som på intet sätt förringar värdet av visitationsberättelsen och den tillhörande beskrivningen av Sotenäs gäll.

Karta å nästkommande sida.

Yttre delen av Sotenäset. Fotokopia ur lantmäteristyrelsens arkiv av en karta daterad 1673 och upprättad av kartografen Kietell Classon Felterus. Såsom var vanligt på den tiden är kartan ritad med väster uppåt.

